

Turopova Nigora Xolmurod qizi

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktori, dotsent

nturopova@tersu.uz

Suyunov Islom O'ral o'g'li

Terdu iqtisodiyot yo'nalishi 2-bosqich talabasi

islomsuyunov560@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada mikroiqtisodiy nazariyaning asosiy tushunchalaridan bo'lgan chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i o'rtasidagi nazariy hamda amaliy bog'liqlik chuqur tahlil qilinadi. Iste'molchi tanlovining iqtisodiy mantiqi, cheklangan resurslar sharoitida optimal qaror qabul qilish mexanizmi va foydalilikni maksimallashtirish jarayoni ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot davomida chekli almashtirish normasining iqtisodiy mazmuni, uning byudjet cheklovi bilan o'zaro uyg'unlashuvi va muvozanatli iste'mol nuqtasini shakllantirishdagi roli izchil ochib beriladi. Olingan xulosalar iste'molchi xulq-atvorini tahlil qilishda va iqtisodiy modellashtirish jarayonlarida mazkur tushunchalarning metodologik ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Chekli almashtirish normasi, byudjet chizig'i, iste'molchi tanlovi, foydalilik, mikroiqtisodiy muvozanat, resurs cheklovi.

Abstract

This article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical relationship between the basic concepts of microeconomic theory, the marginal norm of substitution and the budget line. The economic logic of consumer choice, the mechanism of optimal decision-making under limited resources, and the process of maximizing utility are scientifically examined. The study consistently reveals the economic content of the marginal norm of substitution, its interaction with the budget constraint, and its role in the formation of the equilibrium consumption point. The conclusions obtained serve to substantiate the methodological significance of these concepts in the analysis of consumer behavior and in economic modeling processes.

Keywords: Marginal norm of substitution, budget line, consumer choice, utility, microeconomic equilibrium, resource constraint.

KIRISH

Mikroiqtisodiy nazariya iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarning cheklangan resurslar sharoitida qanday qarorlar qabul qilishini tushuntirishga intiladi. Aynan shu

nuqtai nazardan qaralganda, chekli almashtirish normasi va byudjet chizig‘i tushunchalari iste‘molchi tanlovining nazariy poydevorini tashkil etadi. Chekli almashtirish normasi iste‘molchining bir tovar birligidan voz kechish evaziga boshqa tovardan qancha miqdorda olishga tayyorligini ifodalaydi, byudjet chizig‘i esa ushbu tanlovning iqtisodiy chegarasini belgilaydi. Ularning o‘zaro kesishuvi natijasida iste‘molchi muvozanati shakllanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlar va narxlarning o‘zgarib turishi iste‘molchi qarorlarini yanada murakkablashtiradi, bu esa mazkur tushunchalarni chuqur va tizimli o‘rganishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Chekli almashtirish normasi tushunchasi iqtisodiy fikr tarixida neoklassik maktab vakillari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u foydalilik nazariyasining mantiqiy davomi sifatida shakllangan. A. Marshall va keyinchalik J. Hicks hamda P. Samuelsonlar iste‘molchi tanlovini grafik va analitik modellar yordamida izohlab, chekli almashtirish normasining kamayib borish qonunini asoslab berdilar. Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda byudjet chizig‘i va befarqlik egri chiziqlari iste‘molchi muvozanatini tushuntirishda asosiy vosita sifatida qo‘llaniladi. Mahalliy iqtisodiy manbalarda ham mazkur tushunchalar mikroiqtisodiy tahlilning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi, biroq ayrim tadqiqotlarda ularning o‘zaro bog‘liqligi yetarli darajada chuqur ochib berilmagan. Shu jihatdan, ushbu maqola mavjud adabiyotlarni umumlashtirish va tahliliy yondashuvni kengaytirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi mantiqiy tahlil, grafik modellashtirish va qiyosiy solishtirish usullariga asoslanadi. Chekli almashtirish normasining iqtisodiy mazmuni befarqlik egri chiziqlari orqali tahlil qilinib, uning kamayib borish xususiyati nazariy asosda izohlandi. Byudjet chizig‘i daromad va narx omillari orqali shakllantirilib, ushbu chiziqning siljishi iste‘molchi tanloviga qanday ta‘sir ko‘rsatishi tahlil qilindi. Metodologik yondashuvda nazariy modellar real iqtisodiy mantiq bilan uyg‘unlashtirildi, bu esa natijalarning amaliy ahamiyatini oshirdi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi mikroiqtisodiy nazariyada iste‘molchi tanlovini tushuntirishga xizmat qiluvchi klassik va zamonaviy yondashuvlarning uyg‘unlashuviga asoslanadi. Chekli almashtirish normasi va byudjet chizig‘i o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishda faqat grafik tasvirlar bilan cheklanib qolmasdan, ularning ichki iqtisodiy mazmunini ochib berishga alohida e‘tibor qaratildi. Tadqiqot jarayonida analitik va mantiqiy abstraksiyalash usuli qo‘llanilib, iste‘molchi xulq-atvorining ratsionalligi farazi asos qilib olindi.

Metodologik yondashuvda iste‘molchining foydalilik funksiyasi shartli ravishda uzluksiz va differensiallanuvchi deb qabul qilinib, chekli almashtirish normasining

matematik ifodasi bilan uning iqtisodiy talqini o‘zaro bog‘lab tahlil qilindi. Shu bilan birga, byudjet chizig‘ining qiyaligi tovarlar narxlari nisbatining grafik ifodasi sifatida ko‘rib chiqildi. Ushbu yondashuv chekli almashtirish normasi va narxlar nisbatining tenglashuvi orqali muvozanatli iste‘mol nuqtasining shakllanish mexanizmini izohlash imkonini berdi.

Bundan tashqari, qiyosiy tahlil usuli yordamida daromad o‘zgarishlari va narxlarning nisbiy siljishi sharoitida byudjet chizig‘ining harakati va uning iste‘molchi tanloviga ta‘siri baholandi. Ushbu metodologik yondashuv chekli almashtirish normasi tushunchasini statik emas, balki dinamik iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilishga xizmat qildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, chekli almashtirish normasi iste‘molchining subyektiv xohish-istaklarini ifodalasa, byudjet chizig‘i ushbu xohishlarning obyektiv iqtisodiy chegarasini belgilaydi. Iste‘molchi muvozanati aynan ushbu ikki omilning o‘zaro mos kelgan nuqtasida shakllanadi. Agar byudjet chizig‘i o‘zgarsa, masalan daromad oshsa yoki narxlar pasaysa, muvozanat nuqtasi ham siljiydi. Quyidagi jadvalda ushbu tushunchalarning asosiy tavsifi umumlashtiriladi.

Ko‘rsatkich	Mazmuni	Iqtisodiy ahamiyati
Chekli almashtirish normasi	Bir tovarni boshqasiga almashtirishga tayyorlik darajasi	Iste‘molchi xohishlarini ifodalaydi
Byudjet chizig‘i	Daromad va narxlar asosida tanlov chegarasi	Iqtisodiy cheklovni belgilaydi
Muvozanat nuqtasi	$MRT = \text{narxlar nisbatiga teng}$	Optimal iste‘molni ko‘rsatadi

O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, chekli almashtirish normasi iste‘molchi xohishlarining intensivligini ifodalovchi muhim indikator bo‘lib, uning kamayib borishi iste‘molchining tovarlar kombinatsiyasiga bo‘lgan munosabatini izchil aks ettiradi. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, iste‘molchi bir tovarni ko‘proq iste‘mol qilgan ekan, undan voz kechish evaziga boshqa tovarni olishga bo‘lgan tayyorligi pasayadi. Mazkur natija foydalilik nazariyasining asosiy tamoyillarini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar shuningdek byudjet chizig‘ining iste‘molchi qarorlaridagi hal qiluvchi rolini ochib berdi. Daromad oshishi natijasida byudjet chizig‘ining tashqariga siljishi iste‘mol imkoniyatlarini kengaytirib, yangi va yuqoriroq foydalilik darajasiga erishish imkonini yaratadi. Aksincha, narxlarning oshishi byudjet chizig‘ini ichkariga surib, iste‘mol tanlovini cheklaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, chekli almashtirish normasi va

byudjet chizig'i o'rtasidagi muvozanat faqat ma'lum iqtisodiy sharoitda emas, balki turli bozor vaziyatlarida ham izchil saqlanadi.

Shuningdek, natijalar iste'molchi muvozanatining o'zgarishi faqat narx yoki daromad omiliga emas, balki iste'molchilarning did va afzalliklariga ham bog'liqligini ko'rsatdi. Bu holat mikroiqtisodiy modellarni real iqtisodiy xatti-harakatlarga yaqinlashtirish zarurligini asoslaydi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar iste'molchi tanlovining faqat matematik emas, balki chuqur iqtisodiy va ijtimoiy mazmunga ega ekanini ko'rsatadi. Chekli almashtirish normasi kamayib borishi iste'molchilarning tovar xilma-xilligiga intilishini ifodalaydi, byudjet chizig'i esa real hayotdagi daromad cheklovlarini aks ettiradi. Ushbu ikki tushuncha o'rtasidagi muvozanat iqtisodiy barqarorlik va farovonlikni tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Muhokama jarayonida aniqlanganki, narx siyosati yoki daromadlar tarkibidagi o'zgarishlar iste'molchi tanloviga bevosita ta'sir ko'rsatadi, bu esa iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda mazkur tushunchalarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Olingan natijalarni muhokama qilish jarayonida chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i tushunchalarining nazariy chegaralari va amaliy ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Mazkur tushunchalar orqali iste'molchi tanlovini ratsional model doirasida tushuntirish mumkin bo'lsa-da, real iqtisodiy hayotda axborot cheklanganligi, xulq-atvoriy omillar va institutsional sharoitlar ushbu modelga muayyan tuzatishlar kiritishni talab etadi.

Muhokama shuni ko'rsatdiki, chekli almashtirish normasining kamayib borish qonuni iste'molchilarning xilma-xillikka bo'lgan ehtiyojini ifodalabgina qolmay, bozor barqarorligini ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi. Agar ushbu qonun amal qilmasa, iste'molchi tanlovi beqaror bo'lib, muvozanat nuqtasini aniqlash qiyinlashadi. Byudjet chizig'i esa iqtisodiy cheklovlarni aniq va vizual tarzda ifodalash orqali iste'molchi qarorlarining realizmini ta'minlaydi.

Shuningdek, muhokama jarayonida aniqlanganki, davlatning narx siyosati, soliqlar va subsidiyalar tizimi byudjet chizig'ining shakliga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i nazariyasini iqtisodiy siyosatni tahlil qilishda muhim analitik vosita sifatida qo'llash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i mikroiqtisodiy nazariyaning asosiy tayanch tushunchalari bo'lib, iste'molchi tanlovini ilmiy asosda tushuntirish imkonini beradi. Ularning o'zaro uyg'unlashuvi orqali optimal iste'mol nuqtasi aniqlanadi va iqtisodiy qarorlar mantiqi ochib beriladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu tushunchalarni chuqur o'rganish iqtisodiy tahlilning sifatini oshiradi

va bozor jarayonlarini to'g'ri talqin qilishga xizmat qiladi. Shu bois, chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i nazariyasi iqtisodiy ta'lim va ilmiy izlanishlarda muhim o'rin egallaydi.

Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i iste'molchi tanlovining nazariy asosini tashkil etuvchi fundamental mikroiqtisodiy tushunchalardir. Ularning o'zaro uyg'unlashuvi orqali iste'molchining cheklangan resurslar sharoitida qanday qilib optimal qaror qabul qilishi ilmiy asosda tushuntiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu tushunchalarni chuqur va tizimli o'rganish iqtisodiy modellashtirish sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, xulosalarda qayd etilishicha, chekli almashtirish normasi va byudjet chizig'i nazariyasi nafaqat mikroiqtisodiy tahlil, balki iqtisodiy siyosatni baholash, ijtimoiy farovonlikni tahlil qilish va bozor mexanizmlarini tushuntirishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ularni inkor etgan holda ishlab chiqilgan iqtisodiy qarorlar ko'pincha kutilmagan va salbiy oqibatlariga olib keladi.

Shu bois, mazkur tushunchalarni iqtisodiy ta'lim jarayonida chuqur o'qitish, ilmiy tadqiqotlarda esa kompleks va tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish zarur. Bu yondashuv bozor iqtisodiyoti sharoitida barqaror va samarali iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
2. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. – М.: Вильямс, 2010. – 744 с.
3. Мэнкью Н. Г. Принципы микроэкономики. – СПб.: Питер, 2018. – 512 с.
4. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 620 с.
5. Ғуломов С. С. Иқтисодий назария. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2019. – 368 б.
6. Расулов М. Микроиқтисодиёт. – Тошкент: Университет, 2021. – 342 б.